

BEVEZETŐ GONDOLATOK ÉS MUTATVÁNY A DÉLVIDÉKI IRODALOM- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI LEXIKONBÓL

INTRODUCTORY THOUGHTS AND A SAMPLE
FROM THE “LEXICON OF LITERARY AND CULTURAL HISTORY
OF THE DÉLVIDÉK REGION”

UVODNA RAZMATRANJA I PRIKAZ UZORKA IZ LEKSIKONA
KNJIŽEVNE I KULTURNE ISTORIJE DELVIDEKA

MÁK FERENC

PhD, az irodalomtudományok doktora
irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, külső munkatárs
makferenc@yahoo.com

ÖSSZEFOGLALÓ • Az alábbiakban megkísérlem összefoglalni az általam tervezett délvidéki (magyar) irodalom- és művelődéstörténeti lexikon tartalmi lényegét. Fontosnak vélem hangsúlyozni: döntő határpontnak tekintem a véres partizánterrorral záruló 1944-es esztendő, mert az azt követő kommunista korszak, az elnyomás évtizedeinek méltatása nem az én feladatom. – A tervezetben témákat jelzek, és nem címszavakat, ugyanis úgy vélem, a munka során egy-egy témából akár több címszó is kibontható. A Ferenc-csatorna történetének leírásakor elképzelhető, hogy külön címszóba kívánczik majd Kiss József munkássága (esetleg Türr Istváné is), vagy a Délvidék iparosítása, a mezőgazdasági kivitel kérdése. Ugyancsak nehéz ebben a pillanatban részleteiben kibontani az irodalom- vagy a sajtótörténet kérdését.

KULCSSZAVAK • **Délvidék, 1790–1944-es időszak, magyar irodalom, magyar művelődéstörténet, délvidéki lexikon**

DÉLVIDÉKI IRODALOM- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
LEXIKON 1790–1944

Az 1867 utáni, az alkotmányos rend helyreállítását követő fél évszázad Magyarországon a polgári fejlődés korszaka volt. Az 1848. évi törvények fölszabadították a jobbágyságot, a nemességet pedig beemelték a hatalomba. Ezzel ugyan csak a törvényes alapjait teremtették meg a magyar államrend kiépítésének, hiszen a forradalom és szabadságharc bukása és az azt követő abszolutizmus közel két évtizedének eseményei megfojtottak minden kibontakozási lehetőséget, Deák Ferenc és társai csak 1867-ben jutottak el a közös érdekek méltányos elismerése alapján jogilag is garantált, kettős államszövetség, a kiegyezésen alapuló Osztrák–Magyar Monarchia megalkotásának elfogadásáig, megteremtve ezzel a kisemmitelt ország gazdasági fölemelkedésének lehetőségét is. A deáki kiegyezés Magyarországon utat nyitott a polgári fejlődés előtt.

A Bácskában és a Bánságban a helyreállított magyar közigazgatást követően alakultak meg azok a választott vármegyei és községi közhatalmi intézmények, amelyeknek a hatáskörébe tartozott a gazdasági, a kereskedelmi és a kulturális élet megszervezése. 1867 után a közeletet szinte a semmiből kellett újjászervezni. Aki a Duna és a Tisza táján széttekintett, mindössze annyit láthatott: közel egy évszázada a törökbecsei kikötőből megrakott hajókon szállították a gabonát Bécs felé, amihez az 1790-es évektől kezdődően jelentősen hozzájárult a Kiss József által épített Ferenc-csatornán lebonyolított terményszállítási forgalom is. Ezzel nagyjából ki is merül vidékünk gazdasági és kereskedelmi élete. Az új, vármegyei vezetésnek első lépésként pénzügyi intézeteket kellett létrehozni, hogy a kis- és középbirtokok termékei számára piacot teremtsenek. Második lépésként a mezőgazdaságot kellett modernizálni, hogy a birtokok a piacokat megfelelő terményekkel lássák el. Ehhez viszont új szellemiségű, az érdekeit fölismertő és szem előtt tartó, vállalkozói társadalomra volt szükség. Az új, immár európai igényű polgárság megteremtését – fölnevelését – azonban csak az iskolák átalakítása és újjászervezése révén lehetett elérni. A Bácska és a Bánság területén a mindenkorai vallási és közoktatási minisztérium döntése alapján sorra alakultak a (fő)gimnáziumok, a kereskedelmi középiskolák és a polgári tanintézetek. Az akkor már csaknem 150 éves múltra visszatekintő szabadkai főgimnázium mellett, 1872-ben Zomborban és Újvidéken, 1876-ban Zentán, néhány évvel később, a katonai határőrvidék felszámolását követően, az 1870-es évek végén Pancsován, 1875-ben Fehértemplomban, 1877-ben pedig Nagykikindán is létrehozták a magyar tannyelvű főgimnáziumot, ahová a kultuszminisztérium a korszak legkiválóbb tudós tanárait helyezte ki oktatóknak. Így került Szabadkára Jámbor Pál után Iványi István, a történelem és Toncs Gusztáv, az irodalom és a bölcsélet tanára;

Pancsovára Kiss Lajos, a történelem és a földrajz, Románecz Mihály, a magyar nyelv, az irodalomtörténet és a történelem, Tordai György, a földrajz és a történelem, Vizoly Zakariás, a német nyelv és irodalomtörténet, Wigand János, a magyar és a német nyelv és az irodalomtörténet tanára mellett Fináczy Ernő bölcsész tudor, a görög és latin nyelv tanára; Nagyikindára Morvay Győző bölcséleti doktor, a latin, a német nyelv, valamint a magyar nyelv és irodalom tanára; Fehértemplomba pedig Bászél Aurél, a görög és a latin nyelv, Vajda Károly, a klasszika-filológia, Király Pál, a magyar történelem, Téglás Gábor, a régészet tanára mellett Sziklay Ferenc kiváló író, a magyar irodalom tanára. Rajtuk kívül az újvidéki polgári iskola tanáráként Avar Gyula, a magyar nyelv és irodalom, valamint a történelem tanára volt meghatározó egyénisége a bácskai és a bánási középiskoláknak. Közöttük elvtve akadtak olyanok, akik a Délvidék szülöttjeként a saját városukban oktathatták a tudományokra az ifjú nemzedékeket: Radics György előbb Szabadkán, majd Zomborban, Loósz István Szabadkán, a tanári pályáját Baján kezdő Margalits Ede, a szláv nyelvek, a latin, a történelem és a magyar irodalom tanára ugyancsak Zomborban, a bajai születésű Erődi Dániel pedig Nagyikindán kapott főgimnáziumi katedrát; velük egy időben a szabadkai Frankl István közmegelegedésre tizenhét évig állt az újvidéki magyar főgimnázium élén.

Az azóta megismert életrajzi vallomások szerint a tudós tanárok többsége hazafias küldetésnek tekintette a végvidéki szolgálatot. Románecz Mihály *Végbeli ének* című költeményében hangsúlyozta: a távoli Felvidékről érkezett ugyan a Duna-tájra, de a középkori nagy csaták és a háborúkat megidéző hősi énekek vidékén igazi otthonra lett. „Szeretlek, oh én honom véghatára, / Szívem benned sok örömét lelte: / S népedért is ajkam kél imára: / – Szállja meg Szibinyáni lelke!” – írta a Pancsovára érkezésének évében, 1883-ban a *Végvidék* című helyi lapban. Csernus Gerő fehértemplomi főgimnáziumi tanár pedig 1885. január 1-jén a *Fehértemplomi Lapok – Weißkirchner Blätter* lapjain így búcsúzott az egyik áthelyezett tanártársától: „Örvendj tehát! Élted mi más, / Ha nem vidor, szép pityimalat? / S ifjú erővel párosult / Remény; szerény érzés alatt” – nem mulasztotta el azonban szóvá tenni, pályatársaival együtt milyen hasznos küldetésük volt a déli végeken, s a táj és lakói mily nagy mértékben töltötték ki az életüket.

A kiegyezést követő fél évszázad során az egyre gyakorlatiasabbá váló társadalmi követelmények során a középiskolai oktatásban fokozatosan háttérbe szorult az ókortudomány, a görög és római szerzők munkásságának jelentősége, s a nemzeti önismeret igényeinek megfelelően egyre hangsúlyosabban került előtérbe a nemzeti történelem és a nemzeti irodalom oktatása. Így jutott el Kármán Mór, Eötvös József kultúrpolitikai elképzelésének hű követője, az 1879-ben elfogadott, modern gimnáziumi oktatási program kidolgozója an-

nak hangsúlyozásához, hogy a kor Magyarországára számára éppen a nemzeti önismeret, a nemzeti kultúra adja az erkölcsi nevelés fő tartalmát, kiemelve: az etikai ideál a nemzeti kultúrából, a nemzeti történelemből bontandó ki. Fölismerése programmá vált, s ezt követően évtizedeken át az ifjúság nevelésében meghatározó szerephez jutott a múlt értékeinek példakénti tisztelése. A történelmi hagyományokra épülő kultúrateremtő szándék a Délvidéken is meghatározó társadalomformáló szerephez jutott; iskolavárosaink magyar közösségében sorra alakultak a történelmi társulatok, a hagyományápoló művelődési egyesületek, a sajtó és a könyvkiadás pedig elsőrendű feladatának tekintette a délvidéki történelmi értékek megmutatását, föltárását és megőrkítését. Az irodalomtörténeti és a történetírói tudományos munkák megfelelő intézményekben – a gimnáziumok tudós tanárai műhelyében, múzeumok vagy egyházi levéltárak biztos bástyái között – születtek, s a sajtóban, az iskolai értesítőkben, majd a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyvében megjelenési lehetőségük is adott volt.

A Bácska és a Bánság 1867 és 1918 közötti polgári társadalmi történetének fél évszázada során teljes szépségében született meg és teljesedett ki a magyar irodalom és az irodalommal kapcsolatos tudományos élet intézményeinek rendszere. A kiegyezés polgári korszakának idején íróink, költőink, újságíróink és tudós tanáraink versben, regényben, publicisztikában, történeti, irodalomtörténeti és etnográfiai munkáikban megmutatták a táj és lakója közötti kapcsolat lényegét, megmutatták a bácskai, a bánsági és a szlavónországi ember életének igazi tartalmát.

A délvidéki – a bácskai, a bánsági és a szlavónországi – magyarság társadalmi fölemelkedését és kulturális életének fölvirágzását igyekeztem bemutatni az elmúlt több mint két évtizedes művelődéstörténeti, irodalomtörténetírói munkám során, akkor is, amikor összeállítottam *A délvidéki magyarság válogatott történeti és önismereti bibliográfiája* című munkámat (2008), majd közzétettem a *Sajtó a birodalom határán – Hírlapok és a nemzeti újjászületés a kiegyezés utáni Délvidéken* című monográfiámat (2019), s amikor megjelentettem *Cicelle virágoskertjének díszei – Irodalom és nemzeti újjászületés a Délvidéken 1867–1920* című munkámat (2020), melyek sorát – reményeim szerint – a szlavónországi magyarság 1867–1920 közötti történetét feldolgozó, most befejezett tanulmánykötetemmél szeretnék kiegészíteni. Könyveim lapjain olyan írói-alkotói pályákat mutattam be, melyek a maguk korában meghatározó szerepet játszottak a délvidéki magyar irodalom, kultúra, történetírás és társadalompolitikai gondolkodásunk korábban soha nem tapasztalt fölvirágzásában. A délvidéki magyar kultúra értékeit föltáró munkám kiteljesedéseként az elkövetkező években szeretném elkészíteni a Délvidéki magyarság 19. századi irodalom- és művelődéstörténeti lexikonát. A belátha-

atlanul gazdag források eddigi föltárása során mintegy 150 író-történetíró, irodalmi alkotó munkásságát ismertem meg, és legalább 150 további alkotó munkásságáról vannak adataim. Pályájuk bemutatását, a sajtó-, az iskola- és intézménytörténettel – valamint a korszakban meghatározó szerepet játszó egyházi intézmények történetével párhuzamosan – szeretném elvégezni.

Közöttük számos olyan alkotó van, aki nemzeti irodalmunkban és történetírásunkban is meghatározó szerepet játszott, s pályájának csak egy korszaka kötődött a Délvidék valamelyik városához. A nemzeti lexikonokban található életrajzokban ez többnyire csak jelzésként szerepel, én viszont tervezett munkámban itteni munkásságának bemutatására helyezem a hangsúlyt. Hermann Antal (Brassó, 1851. július 30. – Szeged, 1926. április 15.) jeles magyar néprajzkutató, a Magyar Néprajzi Társaság megalapítója pályája elején 1875-től 1879-ig Pancsován, majd Fehértemplomban is tanított, első néprajzi írásait a helyi sajtóban jelentette meg; ezek a munkák azonban ma már ismeretlenek. Jámbor Pál-Hiador (Paks, 1821. január 16. – Szabadka, 1897. április 14.) római katolikus pap, költő és író viszont a szabadságharc bukása utáni párizsi éveiről ismert, szabadkai korszaka, tanári-írói ténykedése azonban a homályba vész. Tervezett lexikonomban elsősorban a délvidéki munkásságuk értékeinek bemutatására helyezem a hangsúlyt. Ennek megfelelően forrásaim a délvidéki magyar hírlapok, az iskolai évkönyvek, a levéltárak iratai, a megjelent kötetek és hírlapi kiadványok. Mostani ismereteim szerint 1000–1200 címszóban foglalnám össze múltunk e páratlanul fényes korszakát, de titkolt reményem, hogy a források a kiegészítést megelőző évtizedekre vonatkozóan is bőségesen tartalmaznak adatokat. A címszavakhoz feltétlenül minőséges, történeti értékű képanyagot válogatok.

TERVEZETT CÍMSZAVAK

TÖRTÉNELEM

Vármegyék. Baranya vármegye (benne: Drávaszög), Bács-Bodrog vármegye, Csanád vármegye, Fiume, Keve vármegye, Krassó-Szörény vármegye, Torontál vármegye, Temes vármegye, Szlavónia, Pozsega vármegye, Macsói bánság, Valkó vármegye, Varasd vármegye, Verőce vármegye (esetleg Bosznia és a Magyar Királyság).

Tájtörténet. Adda Khalé, Duna, Tisza, Ferenc-csatorna, Sajkás-vidék, Vaskapu (Kazán-szoros), Telecskai-dombvidék, a Római-sáncok, Tarcál-hegy (Fruška gora), Delibláti-homokpuszta.

Városok, fontosabb települések. Zombor, Szabadka, Újvidék, Zenta, Magyarkanizsa, Törökkanizsa, Óbecse, Törökbecse, Topolya, Apatin,

Palánka, Nagybecskerek, Nagyikinda, Versec, Pancsova, Temerin, Karlóca, Eszék, Csáktornya, Lendva (és egyéb, a munka során jelentkező történelmi és művelődéstörténeti helyszínek).

A középkori emlékek. Galambóc vára, Szendrő vára, Pétervárad, Nándorfehérvár, Bács vára (Kalocsa-Bács), aracsi pusztatemplom, Titeli káptalan, Temes-Palánka. A határőrvidék.

A hódoltság kora. Összefoglaló a középkori Délvidék pusztulásáról, a felszabadító háborúkról, a ferencesek szerepéről.

Az újratelepítés kora. A bécsi udvar politikája, az újratelepítési bizottság, a három betelepítési hullám, a betelepülő népcsoportok, a dohányos falvak telepítésének története.

Cothmann Antal, a magy. kir. udvari kamarai tanácsos (Bács-Bodrog), Mercy Claudius Florimund kormányzata (Temesi bánság), a Kollonich-éra a Bánságban, a vízszabályozás kora, II. Rákóczi Ferenc a Bácskában.

A 19–20. század művelődéstörténete – egyesületi élete. Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat (Szabadka), Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület (Nagybecskerek), Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat (Temesvár), Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat (Zombor), Bács-Bodrog Megyei Irodalmi Társaság (Zombor), Senteleky Társaság (Zombor).

Sajtótörténeti fejezetek a kezdetektől 1944-ig. A vármegyei lapoktól a vidéki újságokig bezárólag.

Történelem. Vasútépítés, délvidéki kereskedelem (búzakivitel), iparosítás, Julián-akció (Julián-iskolák), székely telepítés a Délvidéken, első világháború, Trianon, második világháború, razzia, megtorlás.

ÉLETRAJZOK

Jeles személyek. Bél Mátyás, Boleszny Antal, Borovszky Samu, Czirbusz Géza, Fest Aladár, (gróf) Hoffmannsegg, Marsigli Luigi Ferdinando, Fényes Elek, Juhász Kálmán, Kállay Béni, Margalits Ede, Ormós Zsigmond, John Paget, Pesthy Frigyes, Thallóczy Lajos, Teleki Domokos.

Történetírók. Bárány Ágoston, Böhm Lénárd, Dudás Gyula, Dudás Ödön, Érdujhelyi Menyhért, Fridrik Tamás, Iványi István, Milleker Bódog, Ortvy Tivadar, Szentkláray Jenő.

Irodalom, festészet. *19. század:* Csupor Gyula, Dömötör Pál, Herczeg Ferenc, Jámbor Pál, Kanizsai (Csuka) Ferenc, Kende Ferenc, Kosztolányi Árpád, Loósz István, Milkó Izidor, Perjéssy Lajos, Remellay Gusztáv, Rónay István, Scossa Dezső, Szabó Ferenc, Szászy István, Szulik József, Than Mór, Toncs Gusztáv, Ujlaki Kornél Dezső. *20. század:* Baranyai Júlia, Bálint Sán-

dor, Berecz Sándor, Csuka Zoltán, Csuka János, Cziráky Imre, Draskóczy Ede, Herceg János, Kalapis Zoltán, Majtényi Mihály, Magyar László, Móra Ferenc, Móra István, Pável Ágoston, Sz. Szigethy Vilmos, Szenteleky Kornél, Tamás István, Tömörkény István.

Tudományos élet. Ágoston Sándor, Ács Gedeon, Beluleszko Sándor, Bellosics Bálint, Beszédes József, Boleszny Antal, Dervarics Kálmán, Evetovics János, Gubitza Kálmán, Grosschmid Gábor, Frankl István, Katona Antal, Képešy József, Kovács Huszka Ferenc, Prokopy Imre, Radics György, Szép Ferencz, Than Károly, Téglás Gábor, Thim József, Trencsény Károly, Vársárhelyi Pál, Vedres István, Zorkóczy Lajos.

MUTATVÁNY A LEXIKONBÓL

FERENC-CSATORNA – Bajánál kezdődik, és Bezdán, Zombor, Sztapár, Verbász és Szenttamás érintése után Bácsföldvárnál kettéágazik, és Óbecsénél ömlik a Tiszába. A csatornák, mint a kereskedés fejlesztésében szükséges, nélkülözhetetlen vízi utak, a 18. század végén a magyar közélet napirendjén voltak. Különösen így volt ez akkor még, mikor a vasút mint alternatíva fel sem mérülhetett. Kiss József és Kiss Gábor 1791. december 12-én felterjesztést küldtek II. Lipót császárnak, melyben javasolták a Duna és a Tisza folyók összekötését egy hajózható csatornával, illetve hogy a csatornát I. Ferenc császárról nevezzék el. A döntés megszületett, és I. Ferenc császár 1792. augusztus 2-án kelt 895. számú okmányában jóváhagyta a Duna–Tisza-csatorna megépítését. A munkálatok a Kiss fivérek tervei alapján és az ő felügyeletük mellett 1793-ban Bácsföldvár és Monostorszeg között kezdődtek. 1802-ben adták át a forgalomnak. Nevét I. Ferenc (1768–1835) osztrák császárról és magyar királyról kapta. 1871 és 1875 között Kis-Sztapártól Újvidékig megépítették a Ferenc József öntözőcsatornát, ekkor a csatorna alsó torkolatát Óbecsére helyezték át, ahol az 1890-es években megépült a Türr István-zsilip. Az 1840. évi XXXVIII. tc., amely a Duna–Tisza-csatorna társaság részvénytársasági formában történő megvalósításáról intézkedett, a vállalkozók számára rendkívüli kedvezményeket biztosított.

A Bácskát nyugat–keleti irányban átszelő, 123 kilométer hosszú Ferenc-csatorna a maga korában Magyarország legmonumentálisabb műszaki alkotásainak egyike volt. A csatorna jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy a 19. század során Bácska leggazdagabb községei a csatornahálózat mentén terültek el, a vidék gyáripára és kereskedelme is ezen a területen volt a legfejlettebb. Muhi János *A 150 éves Ferenc-csatorna és alkotói* című, a *Kalangya* 1943. február 15-ei számában megjelent tanulmányában hangsúlyozta: a Ferenc-csatorna megépítőinek legfőbb célja az volt, hogy „az akkori

közlekedési eszközökben rendkívül szegény Bácska közlekedési viszonyait megjavítsák, és azt a mindenkor veszélyes és nagy nehézségekkel járó körutat, amelyet a Tiszáról a Dunára és ellenkező irányban közlekedő hajóknak meg kellett tenniük, megrövidítsék és biztonságosabbá tegyék. A Ferenc-csatorna megépítésével sikerült is 250 kilométerrel megrövidíteni ezt az utat, és húsz nappal rövidebbé tenni a hajózási időt, ami az akkori viszonyok mellett felbecsülhetetlen jelentőséggel bírt.”

A Ferenc-csatorna története szorosan összefügg megalkotója, Kiss József élettörténetével. Kiss József alakja a magyar történetírásban az örökké nyugtalan, teremtő lélekként szerepel, aki fáradhatatlan tervező és szervező, bátor, jövőbe látó vállalkozóként évszázadokkal előzte meg korát. Öccsével, Kiss Gáborral hosszú éveken át tervekkel készített a Dunát a Tiszával összekötő csatorna megépítésére, lánglelkű elképzeléseikkel azonban hamar kihívták maguk ellen a bécsi udvar hivatalnokainak haragját, 1797-ben el is távolították a csatornaépítési munkálatokból, anyagilag pedig ellehetetlenítették őket.

Koch József *A Ferenc-csatorna, a baja-bezdani tápcsatorna és a kissztapár-újvidéki öntözőcsatorna rövid története* című, 1885-ben közölt tanulmányában bőséges statisztikai adatokkal is szolgált. Kutatásai szerint 1802-ben, a csatorna megnyitásának évében, májustól őszig a csatornán 250 hajó 240 852 mázsa teherrel ment át. 1802 és 1818 között évente átlagban 670 áruszállító és 300 üres hajó volt a csatorna forgalma, a szállított áruk jelentős részét gabona, só, fémek és ércek, fa, építőanyag és egyebek képezték. 1830 és 1836 között 510 megrakott és 300 üres hajó volt az évi átlag. 1836–1846 között évente 730 megrakott és 600 üres hajó közlekedett a csatornán. Koch szerint a csatorna forgalma az állam kezelésében állandóan növekedett. 1851-ben – írta – 1583 665, 1852-ben pedig 1999 582 métermázsa árut továbbítottak a csatornán. Az 1860-as években 900 terhelt és 700 üres hajó, valamint 300 megrakott és 100 üres tutaj volt az évi forgalom. A szállított áruk között első helyen a búza áll, majd mennyiségi sorrendben a kukorica, cukorrépa, fa, szén, homok következik.

Heinz Albert kis-sztapári műszaki tanácsos, a Borovszky Samu szerkesztésében megjelent *Magyarország vármegyéi és városai – Bács-Bodrog vármegye* II. kötetében közölt *Vízszabalyozás* című tanulmányában az 1873–1897 közötti évekről szolgáltatott adatokat. Szerinte ebben az időben évi átlagban 1850 megrakott és 1050 üres hajó, valamint 1250 megrakott és 150 üres tutaj közlekedett a csatornán 2543 260 métermázsa áruval. Ebből gabonaneműekre a szállítmányok 70, kőszénre 5, építkezési anyagokra pedig 25 százaléka jut. Az első világháborút megelőző években – 1911–1914 között – 2700–3400 uszály 310–430 ezer tonna árut szállított a csatornán, az 1915–1941 közötti években pedig 1300–2400 uszály 110–270 ezer tonnát. A Ferenc-csatorna és

mellékcsatornája az 1870. évi XXXIV. tc.-kel adott engedélyokmány alapján Ferenc-csatorna Rt. (Francis Canal Company) néven működött.

A Ferenc-csatorna megépítésének pillanatától bevonult a magyar irodalomba. A 18. század utolsó éveiben Teleki Domokos, a nagyreményű erdélyi nemes ifjú hazája iránti olthatatlan szerelemtől vezérelve útra kelt, hogy bebarangolja és felfedezze magának az eladdig ismeretlen Magyarországot. 1793-ban „felső Magyarországra” vitt az útja, hogy egy nagyobb erdélyi kitérő után 1794-ben hazája déli területeit is bekalandozza. S még ki sem pihente a megműveletlen táj okozta fáradalmakat, a rákövetkező esztendőben, 1795-ben Horvát-Szlavónországot látogatta meg, amikor is a kíváncsiság és a felfedezés vágya egészen Fiuméig, majd azon is túl, Triesztig űzte őt. Útja során páratlanul gazdag följegyzéseket készített magának, melyeket kötetbe szerkesztve *Egynémely hazai utazások leírása Tót- és Horvátországnak rövid esmertetésével együtt* címmel 1796-ban egy bécsi kiadó jelentetett meg. Teleki Domokos délvidéki útja Szegeden át elsőnek a Torontálba vezetett, majd „Törökbecsénél a Tiszán hidason általmenvén, jöttem per Magyarbecse, Sz[ent]tamás (ezek rácokkal elegyes magyar helységek, amilyen Bács vármegyében sok vagyon), Német-, vagyis Újverbászra”, ahol az „hajókázó kanálisnak” megtekintése hatalmas élményt jelentett a számára. Újverbászon maga Kiss József uram, „a kanálisi munkának egyik érdemes direktora” biztosított szállást az ifjú vándornak, másnap pedig személyesen mutatta meg vendégének a hatalmas munkálatokat. Verbásztól Kúlán és Szivácon keresztül Sztapárig kalauzolta őt, egészen addig a pontig, ameddig elkészült az árok. „A kanális ezelőtt két esztendővel projektáltatott Kiss József és Gábor uraktól – írta úti beszámolójában Teleki Domokos –, és az ő projektumoknak hasznos volta megesmertvén, mind őfelsége a király azt helybenhagyta, mind pedig csakhamar egy társaság is állott fel annak végrehajtására, mely társaság gazdag privatusoktól (nevezetesen bécsi urakból) áll, akik a magok capitalisaikat a kanálisra fordítandó költségekre egybetették.” Majd következik a részvénytársaság, a Királyi Privilegizált Hajókázó Társaság meglepően pontos leírása. Az erdélyi nemes ifjú lelkes, amikor felismeri a csatorna jelentőségét: „Mely sokat nyerjen a kereskedés ezen kanális által, azt bővön eléadni nem szükség. Tudni kell csak azt, hogy a Bánátus és az egynehány azzal határos vármegyék Croatiának, Slavoniának, Olaszországnak és több idegen földeknek gabonásházai, ahová az öszvejövést, mely most sem kicsiny, semmi inkább nem nevelheti, mint az útnak könnyebbsége, rövidsége és a költségeknél kevesítése, mely célok a kanális által mind elérettetnek” – írta veretes magyar nyelven, jóval annak Kazinczy által történt pallérozása előtt. Úgy vélte, szerencsés az a nép, amelynek ily hatalmas mű megalkotására termett fiai vannak. Az egész vidék a Tiszától kezdve a Dunáig, melyen „a kanális mentibe keresztülutaztam, egy kies térség,

melyen az ember egyebet termékeny földeknél és mezőknél nem lát”. Verbásznál ugyan vannak szőlődombok, de „hegyeket messze is alig láthatni”. A falvak közel vannak egymáshoz, és mind „derék helységek, melyekben magyarok és rácok (mert itt a magyarság a rácsággal igen elegyes) vagy németek laknak, kik az újabb kolonisták; és ezeknek faluik különösen szépen vagynak épülve”. S az ifjú Teleki felettébb boldog jövőt jósolt annak a vidéknek, mely számára a csatorna a mezőgazdaság és a kereskedelem felvirágzását fogja biztosítani.

Zsedényi Aladár *A mi vármegyénk* című, 1900-ban megjelent kötetének *Az öreg Jergl Vetter, meg a fia Hansi* című elbeszélésében Jergl testvérbátyja kertjének aljában „ácsorgott” a Ferenc-csatorna vize. „Ez a víz csak akkor folyik, ha a szél hajtja, de éppen ezért szeretnek a gyerekek belé járni. Nyári időben pokolba hajtják a ludakat meg a réczéket a falu alá, s ők maguk csapnak helyettük olyan lármát, hogy a községházán háromszor is földhöz vágja a pennáját a jegyző.” A sváb gyerekek nagy mulatságot találtak abban, ha a félenkebbeket a partról belelőtték a „canalis”-ba. Így veszett a hínárosba a Jergl unoka, beteljesítve azt az átkot, amelyet első indulatában, meggondolatlanul az öreg harisnyakötő családja fejére szórt. Az átok végigkíséri a Jergl család nemzedékeinek történetét.

Önfeledten élvezték a Ferenc-csatorna vidékének csodáit annak a kiránduló csoportnak a tagjai is, akiknek utazásáról Latinovits Géza, a zombori *Bácska* című hírlap 1897. április 30-ai és május 4-ei számában megjelent *Vízi kirándulás a Ferenc-csatornán – Zombortól Ó-Becséig* című írásában számolt be. „Virágzó rétek, zöld vetések és csinos szőlősök fekszenek a csatorna mindkét partján” – olvasható lelkes beszámolóban. A kellemes áprilisi reggelen Paukovits Ottó, Rohonczy Lőrinc, dr. Molnár Károly, Milodánovits Simon, Birvalszky György és az útirajz írója szálltak hajóra, hogy kellemes utazásuk során megcsodálják „kedves megyénk eme áldott részletét”. Cservenkánál a csatorna jobb és bal partjánál a „szorgalmas és vagyonszerző” Lelbach család terebélyes gabonaszállító hajói várakoztak a rakodásra. Az egyik hajón Lelbach Konrád személyesen felügyelte a gabona berakását. Távolabb Kúla igen látványosan emelkedik az utóbbi időben, több nagy ipartelep létesült, melyek a tulajdonosaiknak igen tekintélyes hasznot hajtának. „Külát elhagyva megpillantjuk tövisi Ráczy György nagy kiterjedésű szőlőtelepét, a Jolánföldet. A közélet ezen régi, kipróbált harcosa, egyúttal kitűnő és szakavatott gazda, ki ezen minta szőlőtelepével nagy jótéteményt gyakorol e vidékre, mert a nép látva az okszerű kezelést, kedvet fog kapni a szőlő kiterjedt művelésére” – írta nem leplezett lelkesedéssel útirajzában Latinovits Géza. Verbásznál az utazók fejet hajtottak a dombon látható keresztnél, mely alatt a csatorna nagynevű tervezője, Kiss József mérnökkari százados, a „geniális és kitarató férfi” nyugszik. E kiváló ember munkájával nemhogy vagyont nem szerzett, de a

maga korában még elismerésben sem részesült, és szegényen hunyt el. „Talán még eljövend az idő, hogy méltányolni fogják hervadhatatlan érdemeit; különösen megyénk köszönhet neki sokat” – fogalmazta meg a tisztelet hangján a szerző. Bács-Szent-Tamástól Bács-Földvárig a „kiváló üzleti szellemmel megáldott” Dungyerszky Lázár gabonával terhelt hajói vesztegeltek a partok mellett. „Ez a földi kincsekkel bővelkedő, szorgalmas ember nemcsak saját maga részére gyűjti a vagyont, hanem érzékkel bír arra nézve is, hogy emelje az ipart és kereskedelmet; sok-sok szegény családnak állandó kenyérkeresetet és foglalkozást biztosít. Kiterjedt birtokain számos gyárat és ipartelepet létesített, mindannyi a modern technika legújabb vívmányaival van felszerelve.” Bács-Földváron túl, a Gyöngysziget közepén Rohonczy Gida díszes kastélya emelkedik, körülötte látható Rohonczy messze földön híres, hetvenholdnyi, csemegeszőlőt termő ültetvénye. „Rendkívül nagy keresletnek örvend az itten termelt szőlő; Rohonczy Bécsbe, Berlinbe, Párizsba és Londonba szállítja a kitűnő fajú fürtöket.” Ó-Becsén Gombos Béla országos hírű gazdálkodó és Balaton Gyula főszolgabíró fogadta az érkezőket. A csatorna torkolatának Bács-Földvárról Ó-Becsére leendő áthelyezési munkálatokat Heinz Albert jeles hidépítő mérnök a „csatorna társulat éltető lelke” – ahogyan azt útirajzában Latinovits Géza megjegyezte – kiváló szakértelemmel vezette.

Egyedülállóan szép emléket állított a Ferenc-csatornának Majtényi Mihály *Császár csatornája* című, 1943-ban megjelent regényében. Műve beköszönő soraiban Petrus Gaméra császári konzul a császári kihallgatásra érkező Kiss József arcát fürkészte. „Csak most jött rá, hogy ez az ember itt, szemben vele, császári szolga ugyan, de égve, lángolva akar valamit odafönt. Valami árkot akar ásni, csatornát, hajókázni akar a szárazföld közepén. Irgalmas Isten, ilyenek járnak Bécsbe, ilyenek ülnek a kegyelmes előszobákban! – Óvakodj Petrus Gaméra, ez bolond – intette önmagát” (13). Akkor még mosolyogva, derűs szívvel vonult a császárvárosba anno 1791 decemberében kissárosi Kiss József, a Ferenc-csatorna későbbi megépítője.

Irodalom. *Révai nagy lexikona*. VII. kötet. Budapest, 1913, 420–421.; *Pallas nagy lexikona*; Andrassy Gyula: A Ferencz-csatorna. In: *Különlenyomat a „Magy. mérnök-és építészegylet közlönye” 1878. évi I. füzetéből*. 1–30.; Koch József: A Ferenc-csatorna, a baja-bezdani tápcsatorna és a kisszapár-újvidéki öntözőcsatorna rövid története. In: *A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat Évkönyve 1885/3–4. füzet*, 29–61.; Latinovits Géza: Vízi kirándulás a Ferenc-csatornán – Zombortól Ó-Becséig. I–II. In: *Bácska*, 1897. április 30., 1–2. és május 4., 1–3.; Zsedényi Aladár: *A mi vármegyénk – Újabb bácskai históriák*. Budapest, (Lampel R.) Wodianer F. és Fiai csász. és kir. udvari könyvkereskedése, 1900, 145 p.; Heinz Albert: Vízszabályozás. In: *Magyarország vármegyéi és városai – Bács-Bodrog vármegye*. II. Szerkesztette Borovszky Samu, Budapest, Országos Monográfia Társaság, é. n. [1909], 372–388.; Vedres István: *A Tiszát a Dunával összekapcsoló új*

hajózható csatorna (1805). Melynek helyét nemcsak Magyarország, hanem az egész Ausztriai Birodalom hasznára felkeresni és meghatározni igyekezett Vedres István a Magyarországon Hiteles és Szabad Királyi Szeged Városának esküdt földmérője. Szegeden, Grün Orbán betűivel, 1932, 95 p.; Molter Károly: *Tibold Márton* [regény]. Budapest, Révai, 1937, 184 p.; Majtényi Mihály: *Császár csatornája* [regény]. Budapest, Magyar Írás Könyvkiadó, é. n. [1943], 232 p.; Muhi János: A 150 éves Ferenc-csatorna és alkotói. In: *Kalan-gya*, 1943/2., 64–72.; Majtényi Mihály: *Élő víz* [regény]. Novisád, Testvériség-Egység Kiadó, 1951, 344 p.; Kaján Imre: A Duna–Tisza csatorna vitái a reformkori közéletben. In: *A mérnök, a természettudós és az orvos szerepe a társadalomban. Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből.* Budapest, Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, 1996, 51–54.; Faludi Gábor: *A Ferenc-csatorna és Türr István.* Baja, Alsó-Duna-völgyi Vízügyi Igazgatóság, 2004, 40 p.; Gruber Enikő: Kiss József vízépítő mérnök alakja és munkássága. In: *Létiünk*, 2010/1., 141–149.; Kalapis Zoltán: Kiss József verbászi síremlékénél. In: *Úó: Régi vízivilág a Bácskában és Bánátban.* Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1993, 21–26.

KISS JÓZSEF – csatornaépítő, hadmérnök (Buda, 1748. március 19. – Zombor, 1813. március 13.). Tanulmányait a bécsi hadmérnöki akadémián végezte, majd egy nyugat-európai tanulmányútja során az új vízépítési eljárásokat tanulmányozta. Pályája elején a hadseregben szolgált hidászként, majd leszere-lését követően Bécsben kinevezték kamarai mérnöknek. E tisztségében a po-zsonyi Duna-szakaszon, majd a bácsi kamarai kerületben működött. A bácsi kerületben végzett eredményes vízrendezési tevékenységének köszönhetően 1788-tól Zomborban már mint kamarai igazgató vezette a környéken folyó vízszabályozási munkálatokat. 1791-ben testvérel, a szintén hadmérnök Kiss Gáborral kérelemmel fordult II. Lipót császárhoz: „Az alulírott két test-vér, azon törekvéstől vezérelve, hogy hazájuk javát szolgálják, bátorkodnak a császári és királyi felségnek a bácskai kamarai körzetben, Monostor felett és Bácsföldvárnál, a Duna és a Tisza hajózható csatornával való összekapcsolást legalázatosabban ajánlani.” I. Ferenc császár 1792. augusztus 2-án kelt 895. számú okmányában jóváhagyta a Duna–Tisza-csatorna megépítését. Kiss Jó-zsef és Kiss Gábor 1793-ban az ügy megvalósítása érdekében Szabadalmazott Kir. Magyar Hajózási Társaság néven részvénytársaságot hoztak létre. Azon-nal hozzáálltak az építkezéshez, de a tervezett három év helyett végül nyolc év elteltével, 1802-ben, több mint hárommillió forint beépítése után adták át a csatornát a közforgalomnak. A Bácskát nyugat–keleti irányban átszelő, 123 kilométer hosszú Ferenc-csatorna a maga korában Magyarország legmo-numentálisabb műszaki alkotásainak egyike volt. Kiss József és öccse, Kiss Gábor nem tudták befejezni a bácskai Ferenc-csatorna munkálatait, menet közben hivatali ellenfeleik megvonták tőlük a megbízatást, 1797-ben el is tá-

volították a csatornaépítési munkálatokból, anyagilag pedig ellehetlenítették őket. Mindketten mellőzöttek, szegénységben éltek le hátralévő éveiket.

Kiss József *Búbánataim tűnődései* című írásában keserűen panaszkodott a „gazok és irigyek” ármánykodásai miatt, és egyebek között ezeket írta: „Nétegy hasznosat az életben, mert jutalmad irigység léssen, bántódás és üldöztes – okulj saját példámon! Azok, akik engemet és testvéreimet rágalmazták, és akik szövetkeztek, hogy minket és egész családjunkat tönkre tegyék, meghaltak már, és bizonyára a még életben lévő többi bűntársakat is a sírba fogják dönteni, amint az már Heppen, az országos építészeti igazgatón beteljesedett. A csatorna és a csatornával összefüggő minden tervezetések nem lesznek áldást hozók mindaddig, amíg a Kiss testvérek a társulattal tökéletesen ki nem lesznek békítve, és míg vissza nem leendnek adva jogaik, mert a legártatlanabbul megbántattak, és a rajtuk elkövetett igazságtalanságokat az Isten meg fogja bosszulni. Leginkább sajnálom a nemes társulatot, melynek alapítói mi voltunk, és melynek jóllétét minden erőnkkel előmozdítottuk. Előre tervezett rágalmak folytán 1797-ben a csatornai ügyek vezetésétől eltávolítottunk oly időben, midőn saját tervünk és indítványunk alapján 1798-ban Sztapártól Monostorig a hajózásnak meg kellett volna kezdődnie. Ez azonban minden lehető ármányokkal megakadályoztatott, nehogy a befejezés dicsősége a Kiss testvéreké legyen. Azonban kik a dicsőség elnyerésének reményében ringatták magukat, nem élveztek dicsőséget Redel udvari tanácsos és Raab számvevő, amint életökben a Kiss testvérek elnyomásában közösen segítették egymást, úgy egy közös sírban fekszenek eltemetve, léssen nekik jutalmuk egykoron... mert életökben kevés jónak, de sok rossznak voltak okozói.”

Majtényi Mihály a *Császár csatornája* című, 1943-ban Budapesten megjelent regényében így mutatta be a csatornaépítő vállalkozót:

„A pozsonyi luteránus iskola hajdani növendéke, Kiss József, aki néhány év előtt sóhajtó megkönnyebbüléssel fogadta a türelmi rendeletet, József császár hívének számított. A korszellemhez, hivatali állásához és neveléséhez képest a »széles haza« fogalmát vallotta. A boldogulást az osztatlan nagy birodalomban. A dinamikus lendület, amely a jozefinus idők szellemét áthatotta, őt is magával ragadta. Jött a statikus császár, II. Lipót, a vele való találkozás kiábrándította sok mindenből, amit addig vallott. Nagy pártolója, Ferenc trónörökös a hóna alá nyúlt, császárkorában alkalmat adott neki terve megvalósítására – most mégsem volt boldog. – Talán azért, mert az emberekkel való harcában, itthon újból és újból éreznie kellett: a széles haza álom. A valóság más. – Sokan voltak így ezekben az években magyarok. Magukkal hozták nyugatról a tisztultabb felfogást a dolgokról,

és ráébredtek, hogy az életük mégis itt folyik, ezen a parton. Ebbe a tájba kapaszkodik gyökerük. – Rájöttek arra, hogy nem a széles haza polgárai. A jozefinusi az álom birodalmáé. Hanem – egyszerűen: magyarok. A széles haza lehet magasban ívelő ideál, fogalom – a valóság más, a valóság a mindennap, a föld, a táj és a nemzet. Az itt él körülöt-tük, ezer hibájával, elkészerítő közállapotaival, de együtt mégis: valami, amit nem lehet kikapcsolni. Nem és nem. – Nemcsak rajta múltott, hogy kialakult benne az igaz haza fogalma” (63–64).

Kiss József Zomborban halt meg 1813. március 13-án. Kívánsága szerint Újverbáson a csatorna mellett lévő szőlőjében temették el. Síremlékén a következő latin szövegű írás olvasható: „Itt nyugszik Kiss József magyar nemes, kinek halhatatlanságát ez a Ferenc-csatorna bizonyítja, halandóságát pedig ez a márvány hirdeti. Született Budán 1748. március 19-én, meghalt a Bács melletti Zomborban 1813. március 13-án.” Kiss József mérnök, a csatorna megteremtője emlékiratában így fogalmazott: „Ha vetést még nem ad aranyos gabonával, / Ád dúsan a kalász majd az idők folyamán!” Tudósi bölcsességének tömör összefoglalása ez.

Irodalom. Koch József: A Ferenc-csatorna, a baja-bezdani tápcsatorna és a kissztapár-újvidéki öntözőcsatorna rövid története. In: *A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat Évkönyve 1885/3–4.* füzet, 29–61.; Heinz Albert: Vízszabályozás. In: *Magyarország vármegyéi és városai – Bács-Bodrog vármegye.* II. Szerkesztette Borovszky Samu, Budapest, Országos Monográfia Társaság, é. n. [1909], 372–388.; Muhi János: A 150 éves Ferenc-csatorna és alkotói. In: *Kalangya*, 1943/2., 64–72.; Majtényi Mihály: *Császár csatornája* [regény]. Budapest, Magyar Írás Könyvkiadó, é. n. [1943], 232 p.; Bordás Győző – Bordás Artila: *Csatorna született.* Újvidék, Miloš Crnjanski Vajdasági Művelődési Központ – Tiski cvet, 2022.

AGRÁRREFORM – birtokkisajátítás a Délvidéken 1919–1931. Az egykor Magyarországhoz tartozó, 1918 végén megszállt területeken lévő nagybirtokokra vonatkozó jugoszláv agrárreformot meghirdető kormányrendelet 1919. február 25-én jelent meg, végrehajtását pedig az 1920. február 12-én kiadott 2119. számú királyi ukáz az újonnan felállított agrárreform-minisztériumra bízta. Az agrárreform végrehajtásának bácskai-bánsági kormánybiztosa Slavko Šećerov volt. A rendelet tulajdonképpen a szerb minisztertanácsnak a Korfu szigetén 1917. február 28-án 200. szám alatt megfogalmazott határozatán alapult, amely kimondta: „minden dobrovoljac, aki a szerb hadseregben az ellenség ellen küzd a háború végéig, 5 hektár termékeny földet fog kapni letelepedés-re”. Az 1920. június 4-ei trianoni döntést megelőzve, még az 1918-as katonai megszállás idején, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, a későbbi Jugoszlávia

jóval a saját belső jogrendje megalkotása előtt különböző – többnyire még katonai – utasításokkal, határozatokkal és rendeletekkel először a földbirtokokkal kapcsolatos, meglévő tulajdonjogok zárolására, majd a sebtében összehozott és ezért mindvégig következtelen, számtalan törvénytelen ségre alkalmas adó, úgynevezett agrárreform-törvények (inkább csak rendeletek) alapján a birtokok kisajátítására és a „kedvezményezett csoportok” földhöz juttatására – ennek szoros velejárójaként pedig az etnikai arányok drasztikus megváltoztatására, a területek „nacionalizálására” – adott lehetőséget. A nagybirtokok felszámolásával megteremtett „földalap” újraelosztásakor a föld nélküli tömegek széles körének kívántak megélhetési lehetőséget teremteni, a valóságban azonban szerb nemzeti érdek volt a megszerzett területek magyar (és német) tulajdonban lévő földek, gyárak, bankok, üzemek és intézmények felszámolása és kisajátítása. Délmagyarország megszállt területei ekkor még a demarkációs vonalon belüli térségnek számítottak, ahol a fegyverszüneti megállapodás értelmében a polgári közigazgatás a magyar kormány kezében maradt.

Vladan Jojkic szerint az első világháború előtti években Bácska, Bánság és Baranya nemzetiségi összetétele a következőképpen alakult: 1 326 000 lakos közül 512 000 (38,61%) délszlávnak – ezen túlmenően, minden bizonynyal a szlovákok és a ruszinok számát is beleértve 421 000 (31,75%) szláv-
nak –, 421 000 (31,75%) magyarnak, 301 300 (22,72%) németnek, 78 700 (5,94%) románnak és 13 000 (0,98%) egyéb nemzetiségűnek vallotta magát. Az új délszláv állam az 1919. február 25-én kibocsátott kormányrendelettel – még csak nem is törvénnyel – hirdette meg az újonnan szerzett területek addigi birtokviszonyainak felszámolását és az új, kizárólag nemzeti szempontokra épülő birtokrendezés programját, amely a nagybirtokokra vonatkozó agrárreform likvidálásáról szóló 1931. június 19-ei rendelet végrehajtását szabályozó 1931. július 18-ai határozat közzétételével ért hivatalosan véget. (Ténylegesen a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban az agrárreformról szóló törvény tehát soha nem született meg.) A Jugoszláv Királyság huszonkét éves történetét végigkísérte a birtokviszonyok rendezetlenségéből eredő társadalmi és politikai feszültség. Sok százezer holdnyi, korábban magyar (és német-szlovák) tulajdonban lévő földterület kisajátítása a termelés kiesés folytán sokkal súlyosabb károkat okozott az országnak, mint amennyi hasznot eredményezett az új birtokviszonyok nemzeti alapon történő létrehozása. „A nagybirtokok felosztásának elsősorban nemzeti jelentősége van – írta az agrárreform első szakaszának eredményeit összefoglaló *Iz naše agrarne politike 1919–1929* (1930) című könyvében Slavko Šecero –, mert növeli a szerb, a horvát és a szlovén birtokosok számát, s csak másodsorban van szociális és gazdasági jelentősége is.” A szerb agrárreform-miniszter 1920. február 29-én kelt, és a megyei agrárfőmegbízottakhoz intézett körlevelében így fogalmazott:

„Különös védelemben részesítendő az a középbirtok, amely nemzeti kezekben van [ti. szerb], mert az agrárreform végrehajtásánál nem szabad szem előtt téveszteni a nemzeti momentumot egyfelől azok szempontjaiból, akiket földdel kell ellátni, másfelől, és főleg annak a birtoknak a szempontjából, amelyet agrárreformmal kell sújtani. Elrendelem tehát, hogy az olyan birtokoknak ideiglenes haszonbérletbe való kiadásánál, melyek terjedelmükkel nem érik el azt a maximumot, amely az egyes országrészekben a nagybirtok elidegenítését és megterhelését letiltó 1919. július 21-iki rendelet 2. §-a értelmében megállapított, figyelembe vétessenek mind az itt kifejtett szempontok, de különösen a birtok tulajdonosának a nemzetisége.”

A rendeletek, a határozatok, az utasítások és a körlevelek soha nem mulasztották el hangsúlyozni, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területén az agrárreform kifejezetten szerb nemzeti érdekeket szolgált. Hogy az 1919. február 25-ei agrárreformról szóló kormányrendelet mennyire célzottan az újonnan megszállt délmagyarországi területek birtokkisajátítását tartotta szem előtt, bizonyítja annak 21. §-a, amely szerint az agrárreformról szóló rendelet nem vonatkozik Szerbia 1912 előtti területeire. Félmillió délvidéki magyar került ezzel gyarmati kiszolgáltatottságba.

A Bácskában, a Bánságban és Baranya délszláv királysághoz csatolt területén kisajátítás alá esett minden 521 katasztrális holdnak megfelelő megművelt vagy összességében a 869 katasztrális holdnak megfelelő terület feletti birtokrész. A nagybirtok tulajdonosa a birtokában maradó földmaximum felét maga választhatta meg – amely rész megművelt szántóföldet, legelőt, gyümölcsöst, szőlőt és kertet, valamint úgynevezett „belterületi földrészt”, azaz, a gazdaság működtetéséhez szükséges udvart és gazdasági épületeket is magában foglalt, valamint akkora erdőt, amely a birtok faigényét kielégítheti. A földmaximum másik részét a kisajátítást végző bizottság határozta meg, a gyakorlatban mégis e bizottságnak volt döntő szava a tulajdonos számára meghagyott birtokrész összetételének aránya és nagysága tekintetében.

Slavko Šćecerov, aki miniszteri megbízottként Bácska és Bánság területén a reform megindításáért és lebonyolításának első szakaszáért, a kisajátított birtokrészek ideiglenes bérbeadásáért volt felelős, 1919. július 2-án közzétett, az agrárreformot meghirdető cikkében így fogalmazott: „Korunk nem tűrheti a szociális parazitákat. Az elmúlt háború során annyi gazdasági, szociális és intellektuális érték semmisült meg, hogy a régi gazdasági alapokon egyszerűen elképzelhetetlen a társadalom gyors újjáépítése. Mai világunknak morális kötelessége

minden olyan, a megelőző korokban szerzett kiváltságok vagy jogosultságok korlátozása, esetleg felszámolása, amelyek a megújulás, az új erőviszonyok kibontakozásának útjában állnak. A korábbi társadalmi rendszer fogyatékoságai vezettek a világháborúhoz, ezért akik egykor, a háború előtt és alatt a kiváltságok nyújtotta előnyöket élvezték, privilegizált helyzetüket sértetlenül nem tarthatják meg.”

1919. február 25-étől az általános fejtelenség, az áttekinthetetlen intézkedések hosszú sora és az esetek többségében egymásnak ellentmondó rendeletek tömkelege jellemezte az agrárreformot. A délszláv politikai vezetés csak egy dologban volt eltökélt: a lehető legrövidebb időn belül felszámolni a történelmi Magyarországtól elszakított délvidéki vármegyék birtokrendszerét, és a legradikálisabb kisajátítási eljárás révén szláv tulajdonosok kezére juttatni a mérhetetlen nagy jelentőségű földterületeket.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területén végrehajtott agrárreform során kisajátított nagybirtokokról 1937-ben Belgrádban *La Yougoslavie par les chiffres* címmel, a nyugati közvéleménynek szánt propagandakiadvány jelent meg, melynek a magyar nagybirtokokra vonatkozó fejezetéből bőszesen idéz a Budapesten 1941-ben *A jugoszláviai magyarság helyzete* című, a *Magyar Sorskérdések* tanulmányorozatban megjelent cikk névtelen szerzője. Eszerint a kisajátítás során kárt szenvedett birtokosok közül 61 magyar állampolgárságú magyar, 62 pedig jugoszláv állampolgárságú magyar földtulajdonos volt. A 61 magyar állampolgárságú, magyar nemzetiségű tulajdonosok – őket neveztek optánsoknak – birtokaiknak 71,2 százalékát, összesen 90 062 hektárt veszítették el, míg a jugoszláv állampolgárságú magyaroktól birtokaik 38,6 százalékát, 20 622 hektárt vettek el. „Évről-évre mindig több és több panasz hallatszik a földművelő nép ajkán a nehéz és sanyarú idők ellen – írta a Szabadkán megjelent *Magyarok Naptára az 1927. közönséges évre* című kiadvány –, évről-évre több gazda intézi magához azt a nagy kérdést, hogy élünk meg?”

A Délvidék egykori vármegyéinek – Bács-Bodrog, Torontál, Szerém vármegyék –, Horvát-Szlávonország és Szlovénia területén az 555 137 hektár kisajátított és kiosztott földterület egynegyedét, 135 709 hektárt a szláv telepéseknek és a dobrovoljacoknak adták. A helybéli földigénylő délszláv családok átlagosan 1,7 hektárt, az idegenből hozott 8736 polgári telepes család 5 hektárt, a katonai telepések pedig 7,2 hektárt kaptak. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területén az agrárreform által kisajátított birtokokból 18 146 dobrovoljac család kapott földet, közülük 13 059 család – 72 százalékuk – az egykori, történelmi Magyarországtól elszakított területen telepedett le.

Az Országos Magyar Párt 1922. május 30-án kelt, Nikola Pašić szerb miniszterelnökhöz intézett memorandumában kiemelte: „A történelem majdan

meg fogja állapítani, hogy az elszakított Délvidék magyarsága, elnyomásának közepette is és különösen akkor, fényesen dokumentálta öntudatos és bölcs kultúrfölényét az uralmon lévő balkáni politikával szemben. Pedig az ellenük felvonuló hatalmi korlátoltsággal és többször a legdurvább brutalizmussal szemben, súlyos feladat volt a fölényes higgadtság megőrzése” – olvasható a bevezetőben megfogalmazott helyzetjelentésben. A Memorandumot a magyar politikusok nem tudták személyesen átadni, ezért 1922. augusztus 9-én kénytelenek voltak postán elküldeni. A mellékelt kísérőlevélben így fogalmaztak: „Az emlékirat az elszenvedett sérelmeknek magasabb politikai és jogi perspektívából való higgadt és öntudatos, bölcs és jogászai fejtegetése, annak bizonyítéka és fényes igazolása tehát, hogy amikor elszakított véreink a brutális és balkáni elnyomás ellen emelnek is szót, akkor is kultúrfölényes tudással csak az igazságot és a jogot keresik, amelyhez Trianon előtt hozzá voltak szokva.”

Az 1918-ban megszállt, és a trianoni békeszerződéssel 1920-ban a nemzetközi jog értelmében is megszerzett Bács-Bodrog, Torontál vármegyék területén, és Baranya vármegye déli részén – nemkülönben a Muraközben és a Muravidéken – végrehajtott birtokkiszajátítás és újraelosztás elsősorban a magyar közép- és nagybirtokosok kárára történt, miközben a magyar föld nélküli tömegek teljes mértékben kimaradtak a földalap újrafelosztásából. A számszerűen is kimutatható „erkölcsi és lelki összeomlás” – amit a délvidéki magyarság elszenvedett – következménye lett, hogy a megélhetés anyagi forrásának és alapjainak elvesztése nyomán a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területén megszűnt a magyarság intézményeinek létalapja, felszámolták az oktatás, a lap- és könyvkiadás, a művelődési egyesületek, a szociális intézmények és nem utolsósorban az egyház működésének anyagi feltételeit.

Irodalom: Láncki Jenő: *A szerb agrárjog*. Budapest, A Magyar–Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványa, 1918; Steuer György: *A birtokpolitikai reformról*. Budapest, Pallas, 1918; Naredba ministra za Agrarnu Reformu od 1. jula 1920. br. 10185 o raspuštanju starih i izboru novih agrar. odbora u Banatu i Bačkoj. In: *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd, 1920/145., 1–2.; *A Jugoszláviai Magyar Párt memorandumuma Pašičhoz*. Budapest, Szent Gellért Társaság Irodalmi Egyesület, 1922; *Magyarok Naptára az 1927. közönséges évre*. Subotica, 1926; Etédi [Gagyai Jenő]: *A földbirtokreform a megszállt magyar területeken*. Budapest, Magyar Nemzeti Szövetség, 1929, 40 p.; Slavko Šećerov: *Socijalni-agrarni odnosi u Bačkoj pred izvodenjem agrarne reforme*. Beograd, 1929; Slavko Šećerov: *Iz naše agrarne politike 1919–1929*. Beograd, 1930; Vladan Jojkić: *Nacionalizacija Bačke i Banata*. Novi Sad, 1931; Tamás István: *Egy talpalatnyi föld*. Budapest, Genius kiadás, 1933; Prokopy Imre: *A jugoszláv agrárreform*. In: *Különlenyomat a Magyar Kisebbség Nemzetpolitikai Szemle 1933. évfolyamából*, Lugos, 1933; Daka Popović: *Banat, Bačka i Baranja – Savremeni, nacionalni*,

politíckí i društveni profíli. Novi Sad, 1935; *A jugoszláviai magyarság helyzete*. Felelős kiadó Pogány Béla. Budapest, 1941 (Magyar Sorskérdések); Kerék Mihály: *A földreform útja*. Budapest, Magyar Élet kiadása, 1942; Šandor Mesaroš: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu – Institut za istoriju, 1981; Nikola L. Gaćeša: *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941*. Novi Sad, Matica srpska, 1968; Herceg János: *Módosulások*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1989; Mák Ferenc: A délvidéki kolonizáció és az agrárreform 1918–1941. In: *Aracs*, 2010/1., 15–53.

ABSTRACT • Below, I will summarise the main content of the “Lexicon of Literary and Cultural History of the Délvidék Region”, which I have personally planned. It is important to emphasise that I regard 1944, which ended in bloody partisan terror, as a decisive turning point. It is not my task to evaluate the communist era that followed and the decades of oppression that ensued. In the draft, I suggest topics rather than headwords, as I believe that several headwords can develop from a single topic during the course of the work. For example, when describing the history of the Franz Channel, the work of József Kiss (and possibly István Türr), the industrialisation of the Délvidék region, and the issue of agricultural exports may require separate headings. It is also difficult at this stage to elaborate on the details of literary or press history.

KEY WORDS • **Délvidék, 1790–1944, Hungarian literature, Hungarian cultural history, Délvidék lexicon**

SAŽETAK • U daljem ću pokušati da sumiram sadržaj leksikona književne i kulturne istorije Delvideka, koji sam isplanirao. Smatram da je važno naglasiti: godinu 1944, koja se završila krvavim partizanskim terorom, smatram odlučujućom graničnom tačkom, jer mi nije zadatak da hvalim komunističku epohu i decenije ugnjetavanja koje su usledile. – U nacrtu navodim teme, a ne naslove, jer verujem da se iz jedne teme tokom rada može razviti više naslova. Prilikom opisa istorije Francovog kanala, zamislivo je da se rad Jožefa Kiša (a moguće i Ištvana Tira), ili industrijalizacija regije Delvidek, pitanje poljoprivrednog izvoza, smatraju posebnim naslovom. Takođe je u ovom trenutku teško detaljno razviti pitanje književnosti ili istorije štampe.

KLJUČNE REČI • **Delvidek, period 1790–1944, mađarska književnost, istorija mađarske umetnosti, leksikon Delvideka**

Beérkezés időpontja: 2025. március 15.

Elfogadás időpontja: 2025. március 25.

